

КАУЗАТИВНИЙ АСПЕКТ ДЕБІТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ

Оксана Тронь (Івано-Франківськ)

У статті з'ясовується роль каузації та її вплив на предикати дебітивності у семантичній структурі речення; аналізуються експліцитні та імпліцитні засоби вираження каузативних відношень. Каузація досліджується як ускладнюючий компонент семантичної структури речення.

The article deals with the role of causation and its relation to the predicates of obligation in the semantic structure of the sentence. The paper examines causation as a complicating component of the semantic structure of the sentence. The explicit and implicit means of expressing causative relations are investigated.

Дебітивність – це різновид модальності, що передає доцільність, необхідність, зумовленість, зобов'язаність, неминучість дії і складається із автономних концептів, кожен з яких характеризується власними семантичними ознаками та наборами засобів вираження.

Диференційною ознакою семантичної структури речень із предикатом дебітивності є компонент каузації із значенням примусу до здійснення дії, представлений як експліцитно, так і імпліцитно, що свідчить про поліпредикативність цих конструкцій.

Семантична характеристика ситуації дебітивності може бути представлена за характером детермінації, тобто за типом каузатора, з яким так чи інакше пов'язана вимушена дія. С. Цейтлін виділяє вісім підтипів каузативних ситуацій, які розрізняються характером зумовленості повиннісної дії: 1) "так склались обставини" (значення власне необхідності у вузькому розумінні слова); 2) "цього вимагають етичні норми, правила поведінки"; 3) "це приписується соціальним установкам, певним обов'язкам суб'єкта"; 4) "це намічено, заплановано, визначено"; 5) "так належить, заведено, звич-айно буває"; 6) "це зумовлено певними властивостями суб'єкта"; 7) "це результат впливу чужої волі"; 8) "це відповідає внутрішнім потребам суб'єкта, його намірам" [Цейтлін 1990: 152]. Проте очевидно, що названі каузативні ситуації не охоплюють усіх детермінуючих чинників, що впливають на вимушену дію у реченнях із предикатами дебітивності. Серед перерахованих чинників здебільшого названо лише ті, які зумовлені суспільним статусом.

Очевидно, що може бути й інший підхід до характеристики цих груп, оскільки більшість з названих чинників можна об'єднати у чинники

суспільної зумовленості. Отож, виділяємо наступні каузативні ситуації, які зумовлюють дебітивні дії, а саме:

1) чинники суспільної зумовленості - людина змушена діяти, чинити так через:

а) закони, що діють у суспільстві: ...Але й приговор треба писати по закону, щоб комар носа не підточив (М.Стельмах). За всіма писаними і неписаними ратними законами на п'ять – шість днів походу належало давати день відпочинку (В.Малик);

б) правила, положення, договори, обов'язки, норми поведінки, етикет: Згідно з положенням я повинен з вами порадитися...(О.Донченко). За умовами договору я змушений буду вивести козаків у поле (В.Чемерис). Обов'язок і честь воя змусили його надати голосовісуворості (В.Малик);

в) звичаї, традиції: Знаєте звичай: наречена має протанцювати по колу з кожним бажаним (А.Дімаров). Як повелось давно, прочани мусили повзти навколішки аж до собору (В.Шевчук). Усе змінити треба й учити так, як то велить нам звичай (В.Шевчук);

г) накази: Але наказ є наказ, і його треба виконувати (В.Собко). Наказові кагана кожен мусить коритися (Д.Міщенко);

2) чинники каузативного впливу, пов'язані з властивостями чи діями інших осіб або предметів, що так чи інакше зумовлюють дії та вчинки суб'єкта в реченні, напр.: Ми судимо і повинні судити люди ну за ті вчинки, за її діяння... (Ю.Мушкетик);

3) каузативна ситуація дійсності (без вказівки на суб'єктів, що її спричинили) - одна дія детермінує іншу: Вириватися їм на Наддніпрянщину в такий холод ніяк не можна було, доводилось чекати тепліших днів, зручнішої дороги (І.Ле);

4) детермінуючі чинники дебітивної дії, що відповідають внутрішнім потребам суб'єкта, його планам чи намірам. Суб'єкт зацікавлений у виконанні дебітивної дії, яка є одночасно і метою (приводом) для здійснення якогось його наміру, як-от: Заради істини чоловік не повинен нічого боятися (П.Загребельний). З-за одної такої зустрічі варто було їхати сюди (В.Малик);

5) детермінуючим чинником є окрема предикативна одиниця у складних реченнях (складнопідрядних та складних безсполучникових), що виражає конкретний факт дійсності, який детермінує те, про що повідомляється в іншій предикативній частині: Мені від природи дано бути спортсменкою, отже, треба робити, це першокласно (В. Собко).

У реченнях із модальним значенням невідворотності детермінуючими чинниками виступають такі поняття, як Бог: Бог добре знає, кому, коли і де призначено скінчити вік свій (В.Шевчук); доля: Хлоп є хлоп, і його доля

паном-богом визначена: землю орати і вірно служити своєму господареві (П.Наніїв). Як добре, що саме Мартинко є сином бойової подруги Наливайка, якій судила доля сіяти сім'я ненависті до пана, сім'я братньої любові до руського народу (І.Ле). Доля старих – чекати (В.Яворівський); "закони" природи: Як довго не тягнеться ніч, а вранці має розкритися квітка (М.Стельмах). Такий закон природи. <...> Щось має жити, радіти світлу, темряві, пускати нове насіння (В.Шевчук); фонові знання пацієнса: Дівчата ще з дня назбирали блакитних, як небо, сокирок, пахучих волошок, польового маку, звіробою, нарвали попід плотами м'яти, за селищем – полину, що мав охороняти їх від відьом і русалок... (Д.Міщенко). Діти горіли, мов свічі. <...> Батьки й Чайчиха доглядали за малечою і потроху споживали те розпарене жито, яке мало одвести каліцтво від беззахисного дитячого тіла (М. Стельмах). Здебільшого з "полином" пов'язується "запобігання всьому лихому, нечистому, повному безпеки". Поняття "розпарене жито" асоціюється із "зцілюючою силою", котра неминуче відводить хворобу. У реченнях Усе живе колись-то мусить умерти (В.Шевчук). Нічого не вдієш, людина народжується, живе і мусить колись умерти (В.Собко) детермінуючим чинником виступає життєва закономірність буття: будь-яка жива істота помирає, доживши до старості.

Імпліцитно це значення передається інфінітивними реченнями, а сама каузативна ситуація виражається в контексті чи й поза ним як сама собою зрозуміла, напр.: Бог Полісун наслав на нашу землю вовків. І серед літа. Значить... значить, бути січі великій (Д.Міщенко). Не всім бути вченими (О.Донченко). Бути грому великому (Д.Міщенко).

Очевидно, наявність у контексті, в пресупозиції чи безпосередньо в самому реченні каузації як примусової причини (норми) варто вважати диференційною ознакою семантичної структури речення із модальним значенням дебітивності. Крім примусової причини, як вже було зазначено, обов'язковими семантичними компонентами досліджуваних речень є автор розпорядження (мовець), діяч і приписувана йому дія.

Каузальна ситуація складається з трьох компонентів: 1) ситуації причини (P), 2) ситуації результату (Q) і 3) власне каузативного зв'язку [O]. Власне каузативний зв'язок [O] у ситуації POQ виражається предикатом речення [Кобозева, Лауфер 1993: 81]. У двоскладних реченнях з предикатами дебітивності типу *мушу працювати, повинен працювати, змушений (вимушений) працювати, зобов'язаний працювати* і под. ситуація причини експліцитно виражається каузальним кваліфікатором (на формально-граматичному рівні – обставинним прислівним поширювачем чи детермінантом причини).

До продуктивних експліцитних засобів вираження примусової причини в конструкціях із модальним значенням дебітивності відносимо каузативні словоформи "по+М.в.", "від+Род.в.", "через+Зн.в.", "за+Зн.в.", "з+Род.в.", "за+Ор.в.", "ради+Род.в." та ін. Напр.: Через якогось дурноголового розбишаку і я маю голодним сидіти? – блимнув очима на запечалене обличчя дружини (М.Стельмах). Чоловік є чоловік і по закону має інтересніше жити, аніж баба (М.Стельмах). Мусить заради них стовбичити тут (О.Гончар). За проектом він мав бути покритий мармуровою плиткою... (А.Дімаров).

Виділені каузативні синтаксеми виражають тільки привід до дії; реальною ж причиною того, про що повідомляється в реченні, є оцінка всієї ситуації, що ґрунтується на власному досвіді мовця.

Каузативні синтаксеми як спосіб ускладнення первинної моделі речення і як засіб каузації, „роблять речення поліпредикативною структурою” [Онипенко 1984: 47]. Аналізуючи прості речення з предикатами дебітивності, в яких примусова причина виражена каузативною словоформою, стикаємося з проблемою взаємозв'язку і взаємодії "примарної" і "секундарної" предикації [Осетров 1984: 9]. Так, речення *За правилами маневрів, Криворучко мав вважати ці ескадрони „загиблими” і змушений був зняти їх „з операції”* (В.Земляк) містить в собі каузативну словоформу *за правилами маневрів*. Це речення можна перетворити у складне: *Криворучко мав вважати ці ескадрони „загиблими” і змушений був зняти їх „з операції”, бо такі правила маневрів*.

Виділені каузативні словоформи - це спосіб ускладнення структури простого речення секундарною предикацією, яку П.Лекант визначає як іменну згорнуту предикацію, тому що основними компонентами секундарної предикації, що здійснюється засобами каузативних конструкцій, виступають підмет (чи давальний суб'єкта), присудок (чи головний член односкладного дієслівного речення) і обставинний кваліфікатор. На думку П.Леканта, іменній згорнутій предикації властиве або а) вираження ознаки при спільності предмета і основної предикації; або б) позначення предмета при спільності ознаки з основною предикацією [Лекант 1975: 77].

Засобом утворення іменної згорнутої предикації виступають прийменникові форми іменників. У складі каузативних словоформ іменники вказують на предмет, який змушує (зумовлює) виконання якої-небудь дії. Речення *“Я з обов'язку мусила зробити своєму чоловікові зауваження, що людина живе не тільки самою роботою, але й хлібом та сном”* (І.Вільде) із каузальною словоформою *з обов'язку* можна перетворити у складне: *“Я мусила зробити своєму чоловікові зауваження <...>, бо це був мій обов'язок”*.

Своєрідним засобом вираження іменної згорнутої предикації є

прислівники *тому, чому, отож, отже* займенникового походження, які мають здатність вказувати на попередній контекст, що містить каузативний зміст. Напр.: Тому вже час повести мову про Ізяслава (П.Загребельний). Нападу слід сподіватися раптового і невдовзі. Ось чому сили треба зосередити в Чернігові (Д.Міщенко).

При дослідженні фактичного матеріалу виявлено здебільшого випадки розчленованої номінації предиката дебітивності та компонента каузації, які передаються окремими реченнями у зв'язному тексті. Каузативна синтаксема *тому* вміщує зміст усього попереднього речення, яке називає ситуацію дійсності, що зумовлює подальший розвиток дії. Очевидно, можна стверджувати, що каузативні конструкції цього типу не називають причину, а тільки вказують на неї, тоді як суть дебітивної причини з'ясовується лише в контексті.

Крім прийменникових форм іменників і прислівників, каузативне значення виражається й дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами, напр.: Хоча зима цього року у Львові була не люта, ледве аж під різдвяні свята прикрило снігом землю, та, стоявши, на морозі, доводилося розминати ноги (І.Ле). Але, зайнявши престол православної держави, вона мусила лицемірити, прикидатися захисником цієї віри (П.Наніїв).

П.Лекант зазначає, що особливістю секундарної предикації, яка визначається наявністю дієприкметникового звороту, є те, що при спільності предмета основної і секундарної предикацій ознака секундарної змушує появу ознаки основної [Лекант 1975: 79].

Серед продуктивних засобів вираження примусової причини в конструкціях з модальним значенням дебітивності є речення з однорідними предикатами, між якими встановлюються причиново-наслідкові відношення. Напр.: Уже за першим переліском, що ліг було коневі на путі, княжна знову відчула подихи звірів і змушена була взятися за лук (Д.Міщенко). У наведеному реченні спочатку повідомляється дія, яка є причиною, тобто зумовлює наступну дію, а потім – дія як наслідок, породжений цією причиною: "Уже за першим переліском, що ліг було коневі на путі, княжна змушена була взятися за лук, тому що знову відчула подихи, звірів". За таких умов каузації складнопідрядне речення причини є односуб'єктним (має спільний суб'єкт *княжна* для головної і підрядної частин).

Одним із засобів вираження секундарної предикації, яку П.Лекант вважає „ резервом для вираження додаткової (і навіть основної) предикації" [Лекант 1975: 77-79], є прикладка із значенням примусової причини з сполучником як що займає позицію напівпредикативного апозитивного звороту: - Як математик, я повинна б заперечити це (П.Загребельний). // Я

повинна заперечити це, бо я математик. Він, як наставник, повинен був усе передбачити (В.Собко) // Він повинен був усе це передбачити, бо він наставник. –Ви, як завідувач, повинні організувати людей, щоб відвідували хор. Особливо молодь (Ю.Щербак) // ...Оскільки ви є завідувачем, то повинні організувати людей.

Досліджуваний матеріал показує, що каузативне значення дебітивності з'являється за умови, коли в функції прикладки вживаються іменники, що вказують на сімейний статус людини, її професію, соціальне походження та інші ознаки.

У дебітивних конструкціях з імпліцитно вираженою причиною, деякі лексичні засоби своєю семантикою безпосередньо пояснюють причину. Так, модальні модифікатори *вимушений*, *змушений*, *доводиться*, *приходиться*, як правило, вказують на те, що причина – це життєвий досвід мовця; модальні слова *варто*, *слід* вказують на певні норми; модальні предикативи *гріх*, *сором* свідчать про етичні норми; словоформа *належить* інтерпретується як "необхідність здійснення дії, тому що наявні відповідні вказівки, соціальні установки". Словоформи *пора*, *час* зумовлюють повинність дії, тобто семантика самих слів містить вказівку на примусову причину, що вирізняє потенційну дебітивну дію. Напр.: От вона [Олена Левківна] й змушена була шити, хоч не в кожного брала крам і не все, звичайно могла стулити (Є.Гуцало). Довелося чимало виказувати в неволі, довелось хитрувати, шукати інших винних...(І.Ле). Але в найдраматичній ситуації не слід втрачати чуття міри (В.Собко). Ти [Младане] своє сказав, тобі належить тепер мовчати (Д.Міщенко). Пора вертатися на рідну землю для праведного діла (Р.Іваничук).

Аналіз засобів експліцитного вираження змушуючої причини в структурі речення свідчить про те, що не тільки змушуюча причина зумовлює появу дебітивного значення, а й дебітивна модальність також сприяє появі змушуючого значення у словоформ, які в інших синтаксичних умовах не проявляють даної семантики. Порівняймо:

Після обіду я посплю. – Тепер, після смерті нашого Василя, хай земля йому пухом, нам треба вибрати нового голову земельної комісії (М.Стельмах). У першому випадку часове значення словоформи *після обіду* не ускладнено додатковими значеннями, тоді як у другому на часове значення словоформи *після смерті* нашаровується відтінок причини. Очевидно, що зв'язок дебітивності і каузативності не однобічний, тому що дебітивна модальність може сприяти появі "змушуючого" значення у словоформ, які в інших синтаксичних умовах не виявляють цієї семантики.

Отже, аналіз конструкцій із предикатами дебітивності у контексті

проблеми каузальності дає змогу краще пізнати семантику самих предикатів. Компонент каузації із значенням примусової причини, що може бути представлений як експліцитно, так і імпліцитно, є обов'язковим у реченнях з предикатами дебітивності. Він ускладнює інформативний план речення. До продуктивних експліцитних засобів вираження примусової причини в конструкціях із модальним значенням дебітивності відносимо каузативні словоформи "по+М.в.", "від+Род.в.", "через+Зн.в.", "за+Зн.в.", "з+Род.в.", "за+Ор.в.", "ради+Род.в." та ін. До імпліцитно вираженої каузації належать конструкції з однорідними предикатами, прикладками, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами. Каузативні словоформи, що вказують на характер примусової причини, свідчать про поліпредикативність конструкцій.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Кобозева, Лауфер 1993 – Кобозева И.М., Лауфер Н.И. Наявная каузальность и модальные предикаты долженствования // Каузальность и структуры рассуждений в русском языке. – М., 1993. – С. 81-94.
2. Лекант 1975 – Лекант П.А. Виды предикации и структура простого предложения // Лингвистический сборник. – Вып. 4. – М., 1975. – С. 70-80.
3. Онипенко 1983 – Онипенко Н.К. Каузативное осложнение простого предложения (на материале каузативных синтаксем имени существительного). – НДВШ ФН. – 1983. – № 6. – С. 46-50.
4. Осетров 1984 - Осетров И.Г. Структурные разновидности простого предложения с модальным значением долженствования. — Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1984. – 16 с.
5. Цейтлин 1990 – Цейтлин С.Н. Необходимость // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л.: Наука, 1990. – С.142-156.